

Vladas Žulys

Vilnius

KAIP J. RĖZA KEITĖ BRETKŪNO LEKSIKĄ

J. Bretkūno biblijos vertimas (1579–1590) dėl įvairių priežasčių liko neišspausdintas. Tačiau ir po Bretkūno mirties, nors lietuviškų raštų leidimo sąlygos Rytų Prūsijoje dar pablogėjo, buvo rūpinamasi jį išleisti. Šio darbo ėmėsi tilžėnas Jonas Rėza (1579–1629), ilgai gyvenęs Tolminkiemyje ir 1621 m. persikėlęs į Karaliaučių. 1625 m. Karaliaučiuje jis išleido knygą „Psalteras Dovydo“. Psalmių Rėza iš naujo nevertė, o tik perrašė ir suredagavo Bretkūno vertimą¹. Kadangi Bretkūnas, versdamas Liuterio bibliją, naudojosi ir kitais tekstais (vulgata, septuaginta, hebraišku originalu), Rėza, kaip pats sakė, norėjo taip pataisyti Bretkūno vertimą, kad jis atitiktų Liuterį².

Sekant Bretkūno laikais atsiradusia tradicija, buvo paskirta redaktorių komisija, kad „lietuviškasis psalmynas galėtų išvysti dienos šviesą [parašytas] gera, gryna (kiek tik įmanoma) lietuvių kalba“³. Komisijos nariai buvo parinkti iš Įsruties, Stalupėnų, Ragainės ir Tilžės apylinkių. Ši aplinkybė daugiausia nulėmė „Psaltero Dovydo“ kalbą: psalmyne vyrauja Rytprūsių vakarų aukštaičių tarmės fonetikos ir morfologijos ypatybės.

Kiek ir kaip redaktoriai keitė Rėzos rankraščio leksiką, negalima nustatyti, nes tas rankraštis, rodos, neišliko. Tad palyginti galima tiksliai Bretkūno rankraščio ir „Psaltero Dovydo“ tekstus, bet toks lyginimas leidžia nustatyti tik pačias bendrąsias leksikos keitimo tendencijas ir apskritai įvertinti viso bendradarbių kolektyvo darbą. Tačiau reikia manyti, kad su Bretkūno tekstu nesutampanti „Psaltero Dovydo“ leksika atsirado daugiausia dėl Rėzos redagavimo: jis pirmas Bretkūno rankraštį lygino su Liuterio vertimu, tad pirmas ir turėjo taisyti skirtingus pasakymus ir žodžius, kurie jam rodėsi netinkami. Todėl svarbu sustoti prie tų taisyčių, kurie be abejojimo priklauso Rėzai, ir išsiaiškinti, kokie motyvai vertė jį taisyti Bretkūno tekstą ir kuria linkme jis keitė Bretkūno leksiką.

„Psaltero Dovydo“ leksiką, nesutampantią su Bretkūno rankraščio leksika, tik retais atvejais galima priskirti Rėzai. Tam reikia grįžti prie Bretkūno psalmyno rankraščio. Dabar jame randame keturių asmenų raštą – paties Bretkūno ir jo

¹ Bretkūno psalmės (išverstos 1580.V.20–VII.7 Labguvoje) yra jo biblijos rankraščio VI dalis.

² RPs A4-A4v [p. 7–8].

³ RPs A4v (Rėzos žodžiai); panašiai Karaliaučiaus universiteto prof. J. Bėmas, žr. RPs C2v [p. 19].

vertimo redaktorių. V. Falkenhanas išaiškino, kad svarbiausi psalmino redaktoriai buvo Bretkūno amžininkas Laukiškos pastorius D. Gaidys (Gallus) ir Jonas Rėza⁴.

Rėzos rankos taisyčių yra Bretkūno rankraščio pradžioje, 2—30 psalmėse (3v—25 psl.). Kiek daugiau kaip 50 taisyčių yra leksinio pobūdžio — vieni žodžiai pakeisti kitais⁵. Beveik visi žodžiai, kuriuos Rėza įrašė Bretkūno rankraštyje, yra ir atitinkamose „Psaltero Dovydo“ vietose. Kai kurie jų „Psaltero Dovydo“ tekste pasitaiko ir kitur: pvz., Bretkūno rankraštyje žodį *kardas* Rėza tik kartą pakeitė žodžiu *kalavijas* (BPs 19v), o „Psaltere Dovydo“ *kalavijas* vietoj *kardo* buvo įvestas 10 kartų. Reikia manyti, kad tie taisyčiai yra Rėzos, nors Bretkūno rankraštyje jų ir nėra. Taip taisyti Rėzos redaktoriai negalėjo, nes jie tikriausiai nematė Bretkūno rankraščio, tad kaip būtų pataikę vienus Bretkūno žodžius keisti kitais taip, kaip juos keitė Rėza?

Visų pirma reikia peržvelgti tuos žodžius, kuriais abu tekstai dažniau skiriasi, nes tokie Rėzos taisyčiai negali būti neapgalvoti ir atsitiktiniai. Pvz., Rėza taisė tokius Bretkūno žodžius⁶:

iščios, in(k)ščios, inkstai → **inkstys** (*Nieren* L): *pamokin mane nakti infchczos mana* BPs 13₂₋₃ — parašėte prir. *inkftis Nieren*. [cʒifistik] *mana ifczias* BPs 22₃₁ — po žodžiu įr. *inkftis*. Kt.: BPs 6v₇; RPs 7, 10; BPs 64v₂; RPs 73,21; BPs 124v₇; RPs 139,13.

išpūstyti → **išgaišinti** (*ausrotten* L): *ifchpufitumbei neprieteli* BPs 7₁₀₋₁₁ — viršuj *-pufitumbei* užr. *gaišintumbej* (sk. su Bretkūno priešdėliu *išgaišintumbei*) Kt.: BPs 10₇; RPs 12,4; BPs 32₂₃; RPs 37,9; BPs 33₃₁ RPs 37,34; BPs 46v₂₂ RPs 52,6.

kaklas → **nasrai** (*Rachen* L): *Ių kaklas ira atwira dūbe* BPs 5₂₁ — viršuj *kaklas* užr. *nafraj*. *Kaklu fawa atfiβej prieſch mane* BPs 19v₁₋₂ — viršuj eilutės užr. *Naf-rus fawa atwere*. *Ifschgelbekem ifch kakla liuto* BPs 19v₂₆ — viršuj *kakla* užr. *nafru*.

kardas → **kalavijas** (*Schwert* L): *Ifschgelbek dufchę mana nūg kardo* BPs 19v₂₄₋₂₅ — išbr. *kardo*, viršuj užr. *kalawijo*. Kt.: BPs 6v₁₃; RPs 7,13; BPs 7v₁₉ RPs 9,7; BPs 13v₂₈ RPs 17,13; BPs 32v₆ RPs 37,14; BPs 39₁₄ RPs 44,7; BPs 50₁₉ RPs 57,5; BPs 51v₁₇₋₁₈ RPs 59,8; BPs 54v₂₆; RPs 64, 4; BPs 131v₂₆ RPs 149,6.

karias → **kova** (*Streit* L): *Wiefchpats galis karije* BPs 21₁₇₋₁₈ — parašėte prir. *kowoje*. Kt.: BPs 16₁₁; RPs 18,40; BPs 125v₉ RPs 140,7.

netikras(is) → **falšyvas(is)** (*falsch* L): *nei draugawoiu ſu ne tikraifeis* BPs 22v₄ — viršuj *ne tikraifeis* užr. *falfchiwafais* (taip pat išbr. *draugawoiu* ir užr. *turru* (?) *draugifte*). Kt.: BPs 30v₂₆ RPs 35,20; BPs 101₄ RPs 109,11; BPs

⁴ V. Falkenhahn, *Der Übersetzer der litauischen Bibel Johannes Bretke und seine Helfer*, Königsberg (Pr) u. Berlin, 1941, p. 228—230, 245—247, 298—300.

⁵ Čia kalbama tik apie savarankiškos reikšmės žodžius.

⁶ Pateikiami tik tie Rėzos taisyčių pavyzdžiai, kurie toliau nagrinėjami. Žodžiai prieš keitimo ženklą (→) yra Bretkūno, po jo — Rėzos. Toliau eina citata iš Bretkūno rankraščio (paskutinė Bretkūno redakcija), o po brūkšnio — Rėzos taisyčiai (nurodant Rėzos taisyčius, vartojami šie sutrumpinimai: įr. — įrašyta, išbr. — išbraukta, prir. — prirašyta, sk. — skaityk, užr. — užrašyta). Pabaigoje, po sutrumpinimo Kt., nurodomos Bretkūno rankraščio ir Rėzos psalmino kitos vietos, kuriose irgi skiriasi čia cituojami žodžiai.

128₁₅ RPs 144,11; BPs 128₂₅ RPs 144,11. Rėzos psalmyne *falszyvas* yra ir vietoj kitų Bretkūno žodžių (kuriais Bretkūnas vertė *falsch*): *neteiusus(is)* BPs 23v₁₀: RPs 27,12; BPs 26₂₃ RPs 31,19; BPs 38₂₇ RPs 43,1; BPs 109₁ RPs 119,29; BPs 115v₁₀ RPs 120,2; *piktas* BPs 112₂₁ RPs 119,104.

(pa)tepti → (pa)mostyti (*salben* L): *ghis ira stipribe, kuri sawam [Christu?] pateptaghi⁸ gelb* BPs 24₁₇₋₁₉ – žemiau ir. *moftitamujem*. Kt.: BPs 16v₁₇ RPs 18,51; BPs 18₄ RPs 20,7; BPs 75₂₇ RPs 84,10; BPs 80₂₈ RPs 89,39; BPs 81₆: RPs 89,52; BPs 83₂₂₋₂₃: RPs 92,11; BPs 120₁₉ RPs 132,10.

peikti → nepakešti (*hassen* L): *Peikiu sufirinkimā piktūių* BPs 22v₆ – viršuj *Peikiu* užr. *Neapkentziu*. Kt.: BPs 9v₁₅: RPs 11,6; BPs 16₁₄ (*Hasser* L) RPs 18,41; BPs 25v₁₆ RPs 31,7; BPs 29v₁₆ RPs 34,22; BPs 30v₂₄ RPs 35,19; BPs 34v₁₂: RPs 38,20; BPs 37₁₃ RPs 41,8; BPs 39₁₈ RPs 44,8; BPs 39₂₆ RPs 44,11; BPs 40v₇ RPs 45,8; BPs 44v₂₇ RPs 50,17; BPs 73v₁₆ RPs 81,16; BPs 74₂₂ RPs 83,3; BPs 77₆ RPs 86,17; BPs 87v₈₋₉ RPs 97,10; BPs 89₁₁: RPs 101,3; BPs 96v₂ RPs 106,10; BPs 112v₁₇ RPs 119,113; BPs 125₄ RPs 139,21; BPs 125₄₋₅ RPs 139, 21; BPs 125₇ RPs 139, 22.

testamentas → derėjimas (*Bund* L): *sawa Testamentā duoft iemus šinoti* BPs 22₂₋₃ – išbr. *Testamentā*, šalia prir. *derreghima* (be to, *iemus* ištaisyta į *ghemus*). Kt.: BPs 21v₂₃ RPs 25,10; BPs 48v₃₁ RPs 55,21; BPs 69v₂₁ RPs 78,38; BPs 91v₁₉: RPs 103,18; BPs 94₁₀ RPs 105,8; BPs 98₅ RPs 106,45; BPs 103₂₂₋₂₃ RPs 111,9; BPs 120₂₅ RPs 132, 12.

vargas → tūžba (*Angst* L): *Wargai mana Schirdies didi ira* BPs 22₁₀ – viršuj eilutės ištaisyta į *Tužba... dide*. Kt.: BPs 14v₁ RPs 18,7; BPs 19₂₉ RPs 22, 12; BPs 27₁₂ RPs 32,8. Taip pat plg. junginio *in Angst sein* vertimą: *pawargau* BPs 25v₂₅ *efmi tužboj* RPs 31,10; *vargsta* BPs 53₁₄: *tužboj' ira* RPs 61,3; *nufsitūbij* BPs 126v₁₇ *tužbofa ira* RPs 142,4.

žyvata(s) → gyvata (*Leben* L): *Wiefšpats ira šiwato mana macis* BPs 22v₃₀ – išbr. *šiwato*, parašėte prir. *giwatos*. Kt.: BPs 6₂₂ RPs 7,6; BPs 13₁₄ RPs 16, 11; BPs 18₂₆ RPs 21,5; BPs 22v₁₇ RPs 26,9; BPs 29₂₃ RPs 34,13; BPs 35₈ RPs 39,6; BPs 54₂₆ RPs 63,4; BPs 54v₂₂ RPs 64,2; BPs 91₁₁ RPs 103,4; BPs 108₃ RPs 119,5.

Pateikti Rėzos taisyso pavyzdžiai rodo, kad jam visų pirma rūpėjo tiksliai perteikti originalo mintį, surasti tinkamą Liuterio žodžio atitikmenį (tuo metu nebuvo nei lietuvių kalbos žodyno, nei tvirtos literatūrinės tradicijos, tad toks darbas nebuvo lengvas ir paprastas).

Bretkūno *iščios* „viduriai“ buvo per plačios reikšmės žodis ir todėl netiksliai išreiškė originalo *Nieren* „inkstai“. Žodis Rėzai galėjo netikti ir dėl to, kad senuosiuose lietuvių raštuose jo įprasta reikšmė yra „motinos viduriai“, o psalmėse *Nieren* yra tokiame kontekste, kur Dovydas kalba apie save. Be to, biblijos kalboje *inkstai* turi ir simbolinę reikšmę⁹, kurios negalima perteikti, tą žodį pakeitus kitu. Todėl Rėza

⁷ Ištaisyta iš *Christui*.

⁸ Ištaisyta iš *pateptamiem*.

⁹ Inkstai ir širdis biblijoje laikomi jausmų (= sąžinės) vieta, plg. *Cžyftyk mana Inkstis ir manā Schirdi* RPs 26,2 (: *ure renes meos et cor meum* V, *πύρωσον τοὺς νεφρούς μου καὶ τὴν καρδίαν μου* S).

įščias ir turėjo keisti žodžiu *inkstys*¹⁰. Kad *įščios* netiko, žinojo ir Bretkūnas, tik, matyt, versdamas negalėjo atsiminti tikslaus lietuviško žodžio, todėl BPs 22 parašėje pridėjo glosą *Niren renes* (BPs 124v, vėliau peržiūrėdamas tekstą (?), Bretkūnas *įščias* pats ištaisė, parašėje prirašydamas *niren. inkstai*).

Liuterio žodį *Bund* (: *testamentum* V) Bretkūno rankraštyje dažnai atitinka *testamentas* „(dievo ir izraelitų) susitarimas, sutartis; sąjunga; (dievo) pažadas“. Reikia manyti, kad šį žodį Bretkūnas pasiskolino iš lot. kalbos, iš vulgatos, nes joje šiais atvejais vartojamas *testamentum* turi tą pačią specifinę reikšmę, kaip ir *testamentas* Bretkūno vertime. Toks skolinys Rėzai galėjo netikti dėl neįprastos reikšmės: tuo laiku *testamentas* buvo žinomas kaip „valios pareiškimas mirties atveju; to pareiškimo dokumentas“. Ir vėlesniame Pil. Ruigio žodyne nurodoma tiktai šį *testamento* reikšmė: *įmogaūs mirfencio pafskutinė Wale* RL I 159. Bretkūnas, matyt, abejojo, ar *testamentas* bus suprantamas ir tinkamas žodis, nes keliose rankraščio vietose (BPs 39v₁₂, 65v₂₁, 80₁₅, 94₁₆) jis greta *testamento* prirašė ir žodį *suderėjimas* „susitarimas“, kuris taip pat pateko į „Psalterą Dovydo“.

Rėza tikslino ne tik biblijos poetinius įvaizdžius ir terminus (tai buvo būtina, ir todėl šiais atvejais lengviau galima nustatyti jo taisymo motyvus), bet ir paprastus žodžius. Bretkūnas, ar skubėdamas versti, ar nežinodamas, kaip reikėtų tiksliai pasakyti, kartais pavartodavo ne pagrindinį originalo žodžio atitikmenį, o gretimą semantinio lauko žodį. Kartais dėl to yra atsiradę ir neaiškumų, ar jo pavartotas žodis turėjo tokią pat reikšmę, kaip ir verčiamasis, ar vertėjas kiek nutolo nuo originalo minties. Tokių žodžių pavyzdžiais gali eiti Rėzos taisyti Bretkūno žodžiai *peikti*, *karias*, *kaklas*, *kardas*.

Bretkūnas žodžiu *peikti* vertė Liuterio *hassen* „neapkęsti“ (: *odire* V, *μισεῖν* S). Toks vertimas buvo tik apytikris; bent nėra žinoma, kad kituose ano meto raštuose *peikti* turėtų tokią reikšmę – šis žodis paprastai buvo vartojamas „niekinti, smerkti; priekaištauti“ reikšme¹¹. Greta *peikti* Bretkūnas tik vienur kitur pavartojo *nekęsti*, pvz.: *Ghis ifschgelbeia mane... nog peikenczių [nekenczenczių] mane* BPs 15₈₋₁₀.

Karias senuosiuose raštuose dažnai sutinkamas vietoj dabartinio *karas* (ir *kariuomenė*). Bretkūno vertime šis žodis buvo per platus *Streit* „mūšis, kova, kautynės“ atitikmuo, tad tikriausiai dėl to Rėza ir keitė jį žodžiu *kova*¹².

Kaklas ekspresyviuose pasakymuose (dažniau vakarų aukštaičių ir žemaičių tarmėse) žymi gerklę, ryklę. Tokia reikšmė Bretkūnas žodį vartojo ne tik psalmyne, bet ir kitur (pvz., *anis... wiffu kaklu fchawk, bilodami* BP I 353₁₀₋₁₂). Tokiame kontekste, kaip *Ifschgelbekem ifsch kakla liuto* BPs 19v₂₆, *kaklas* yra įmanomas, nors ir neatitinka *Rachen* „nasrai“ (: *os* V, *στόμα* S). Tačiau jis nepateisinamas tokiame

¹⁰ *inkstys* „inkstai“ yra ir RL I 48, MW I 97 (iš „Psaltero Dovydo“?). LKŽ III 17 aiškinimas „įščios“ yra klaidingas.

¹¹ Plg. *Maras... tur nūmarint'j Diewa apj'ūktoghj, Sžodzia peiktoghj* Mž 429_{3,7-8}; *Ganię... Peykiu* SD 66, *Gárdžę... Peykiu niekinu, ažu nieku turiu* SD 66, *pryganiam komu... peykiu* SD 361; *Peikiu, ich tadele* RL I 104, *tadelu, Peikiu, Nūtaru, Bromoju* [=bronioju?] RL II 347, *verachten, Niėkinu... Permenkų laikau, Niėku werčiū, Papeikiū* RL II 362, bet *Neapkenčiū, ich haße* RL I 93.

¹² *Streit im Kriege* „karo mūšis, kautynės“ Pil. Ruigio žodyne (RL II 344) aiškinamas dviem lietuviškais žodžiais *Karas... Exod. XIII, 17. Kowà... Num.X.9*. Bet 1735 m. biblijoje pirmasis žodis (2 Moz 13,17), kaip ir antrasis (4 Moz 10,9), atitinka Liuterio vertimo *Sneit*, tad nėra tiksliai pavartotas.

Bretkūno pasakyme, kaip *Didi werßei... riebūs iutei* [= nuožmūs priešai]... *Kaklu fawa atfjbeij... kaip... dranſkanfis Lewas* BPs 19₃₁₋₃₂ – 19_{v1-3}, kur *atsižioti* „išsižioti“ nebegalima sieti su žodžiu *kaklas* „ryklė“. Rėza, *kaklq* pakeisdamas *nasrais*, parinko tiksliausią *Rachen* atitikmenį.

Daug sunkiau išaiškinti, kodėl Bretkūno žodį *kardas* Rėza keitė *kalaviju*. Kaip vėliau matysime, to negalima motyvuoti jo noru gryninti kalbą. Tad kyla klausimas, ar anuomet šie žodžiai kartais nežymėjo skirtingų daiktų?

Senuosiuose raštuose vartojami abu žodžiai¹³. *Kalavijas* Daukšos ir Sirvydo tekstuose pasitaiko dažniau, negu *kardas*, bet Bretkūnui labiau įprastas yra *kardas*, o ne *kalavijas*¹⁴. *Kardu* Bretkūnas verčia *Schwert* „duriamasis ir kertamasis ginklas paprastai tiesia geležte“¹⁵, atitinkantį vulgatos *gladius* „trumpas kalavijas, durklas“, *framea* [=romphaea] ir septuagintos *ρομφαία* „ilgas dviašmenis kalavijas“. Psalmyno kontekstai paprastai nerodo, kokios formos ginklas minimas, todėl iš jų negalima pasakyti, ar Bretkūnui *kalavijas* ir *kardas* buvo sinonimai, ar jis šiuos žodžius vartojo skirtingiems ginklams vadinti. Kitose biblijos knygos Bretkūnas verčia *Schwert* (labai panašiuose kontekstuose) tai *kardu*, tai *kalaviju*¹⁶, o vienoje vietoje abu žodžius pasako tame pačiame sakinyje, vengdamas pasikartojimo: *tu mieſchczionis to mieſto uſmuſchh aſchmenimi kallawija... ir io Peku aſchmenimi kardo* BB 5 Moz 13,15. Matyt, šiais atvejais *kardas* ir *kalavijas* Bretkūnui buvo sinonimai arba bent labai artimos reikšmės žodžiai, tinkami vertimo kalbai praturtinti. Nė vienas tų žodžių Bretkūno kalboje neturėjo to poetinio atspalvio, kurį buvo įgavęs vok. *Schwert*¹⁷. Tačiau Bretkūno vertime yra vienas kitas kontekstas, kuris lyg rodo, kad šiedu žodžiai jam nebuvo visais atvejais lygiareikšmiai, plg.: *kaklas ius* [paleistuvės]... *aſchtra*¹⁸ *kaip kalavijas dwiem aſchmenim*¹⁹ BB Pat 5,4; *kallawieis nudurtų* BB Ez 22,47 ir [su] *nūgu piawienczju Kardu* BB 1 Moz 3,24 (*mit einem bloßen hauenden Schwerdt* L). Iš cituotų pavyzdžių matyti, kad kalavijas Bretkūnui galėjo būti dviašmenis, o taip pat duriamasis ginklas. Antra, *kardas* jam yra kertamasis ginklas.

¹³ Žodžių *kalavijas* ir *kardas* santykis ir reikšmių kitimas reikalauja specialaus tyrinėjimo; visa medžiaga čia nepateikiama.

¹⁴ Patikrinus 58 *Schwert* vertimo atvejus įvairiose Bretkūno biblijos vietose (išskyrus psalmyną), rasta, kad tas žodis išverstas *kardu* 36 kartus, *kalaviju* – 22.

¹⁵ Vok. kalboje *Schwert* ilgą laiką buvo vartotas nediferencijuotai bet kurios formos tokiam ginklui vadinti (žr. GW IX 2575). Bretkūno laikais šis žodis jau buvo išėjęs iš kasdieninės vartosenos ir tapęs pakiliu poetinės kalbos žodžiu, nes įsigalėjo specialių šio ginklo rūšių pavadinimai: *Degen* „durklas, smogiamasis peilis; į špagą panašus smailas duriamasis ginklas tiesia geležte“ (dėl reikšmės ir jos kitimo žr. GW II 896–897) ir *Säbel* „lenktas vienašmenis kertamasis ginklas“ Biblijos vertime Liuteris vartoja labiau poetišką *Schwert*.

¹⁶ Plg. *PONAS biloia Angelui, idant kallawighi fawa ing makschtis atkifchtų* BB 1 Krn 22,27 ir *Biloio tada Jefus Petru, atkifchk Kardq ing makschtis* BB Jn 18,11; *Kallawijas, Baddai, pikta Szweris ir Pawietre* BB Ez 14,21 ir *atankifju kardu, Baddu ir Pawietre* BB Jer 27,8; *kallawio Szjehai... ant io eis* BB Job 20,25 ir *aſch Szajibus mana kardo glanfju* [= galąsiu] BB 5 Moz 32,41; *Kallawije eik per Szemę* BB Ez 14,17 ir *Anu Vlicziu vaikſchczjoj kardas* BB Ez 7,15; *mana kallawijas tur Mefj walgiti* BB 5 Moz 32,42 ir *walganfis kardas PONO* BB Jer 12,12.

¹⁷ Iškilmingo turinio kontekstuose vartojamas ne tik *kalavijas*, bet ir *kardas*, plg.: *aſch ius kallawiju nuſawinſiu* [kalba Jehova.] BB 2 Moz 22,24 ir *Kardas ateis, bila PONas, ant Chaldej* BB Jer 50,35; *Potam dawe Jeremieſchus fawa rankomis, Judai auksinq Kardq, bilodams. Imk ſchwentq Kardq, Kurj taw Diewas dawanoj* BB 2 Mak 15,15–16.

¹⁸ Bev. g. [aštrū] (ar per klaidą nesuderinta su *kaklas*?)

¹⁹ Plg. K. Sirvydo *kalawias abi Baley aβtras* SP I 14₂₀.

Tačiau šie pavyzdžiai dar nerodo, kokios formos ginklų Bretkūnas vadina *kardu*: turintį tiesią geležtę (kalavijo rūšis) ar vienašmenį lenkta geležtę („šoblia“).

Vėlesnio laiko lietuvių kalbos žodynuose šie ginklai dar palyginti gerai skiriami:

kalavijas: *Dobrywam mieczą... Kalawiju išimu* SD 47, *Miec*; *Kalawias* SD 170; *Kalawyjas... das Schwert* RL I 52 (MW kartoja RL).

kardas: *Kord. Machæra. Kardas* SD 121; *Kárdas... ein Degen* RL I 54, 60, *Degen, Kárdas* RL II 98, *degenmäßiĝ, Kardu apjófins* RL II 98 (MW kartoja RL).

šoblia: *Sábel, Sžóblè* RL II 297 (plg. *Sžabla |Acinacis. is. falcatus enfis. lynk-tinis kalawijas* SD 431).

Kardo ir kalavijo skirtumą dar daugiau parodo kitų dviejų žodžių vertimas Pil. Ruigio žodyne: *Dolch* „durklas“ verčiamas žodžiais *Kárdas, Ilgas Peilis* RL II 101, o *Rappier* „rapyra, mokomoji špaga (ginklas tiesia ir siaura geležte)“ nusakomas žodžiais *Sžpogas bukkus, ant Kárdo pašimokinnančiu* RL II 285. Iš to išeina, kad Pil. Ruigiui kardas yra tiesią geležtį turinčio kalavijo rūšis – durklas. Lot. *machæra* Sirvydo žodyne rodo, kad jo autorius *kardu* taip pat vadina trumpą kalaviją, durklą. M. Daukšos sakinyje *O Pėtras... émes kardą | nukirto dėšinę ausį* DP 156₁₄₋₁₆ *kardu* išverstas Vujeko *tesak*, kuriuo buvo vadinamas trumpas platus dviašmenis kalavijas²⁰. Taigi, *kardais* vadinami ginklai (tiek duriamieji, tiek kertamieji) buvo tiesaus kalavijo formos, tik paprastai trumpesni. Kardas buvo skiriamas nuo šoblios, iš Rytų atėjusio lenkto vienašmenio (paprastai kertamojo) ginklo. Tai gerai dera su lenkų kalba, kurioje *kord* XV a. žymėjo trumpą kalaviją, durklą²¹, o taip pat su vokiečių kalba, kur trumpas kalavijas, durklas (nors ir retai) buvo vadinamas *Kurde, Kürde, Korde*²². Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės baltarusių kalboje *меч, копѣ* (ir *сабля*) XVI a. viduryje taip pat žymėjo skirtingus ginklus²³. Vėliau, išnykus kalavijui, jo pavadinimas darosi vis retesnis, tad *kardas* nebeskiriamas nuo *kalavijo*, o, įsigalėjus lenktam kertamajam ginklui, pradedamas maišyti su *šoblia*.

Ekskursas į *kardo* ir *kalavijo* reikšmes XVI–XVIII a. leidžia manyti, kad Rėza skyrė šiais žodžiais vadinamus ginklus, tad Bretkūno *kardą* ir keitė *kalaviju*. Bet gali būti ir taip, kad jis, vengdamas nutolti nuo Liuterio teksto, norėjo tik suvienodinti palyginti dažno *Schwert* lietuviškus atitikmenis.

Ir kiti Rėzos taisymai patvirtina mintį, kad jis ieškojo tikslios išraiškos, originalią atitinkančio konkretaus žodžio. Bretkūnas kartais išversdavo ne tą daugiareikšmio žodžio reikšmę, kuria žodį pavartojo Liuteris. Rėza kai kur yra taisęs tokį neapgalvotą ir mechanišką vertimą:

Efch anus sudaufiſiu kaip dulkes BPs 16₁₉₋₂₀ (*Ich will sie zerstoßen, wie Staub* LPs 18,43) – viršuj *-daufiſiu* užr. *trinſiu* (sk. *sutrinſiu*). *Zerstoßen* reiškia 1. „sudaužyti“, 2. „sutrinti, sugrūsti“, bet palyginimas *kaip dulkes* darosi prasmingas, išvertus tik antrąją *zerstoßen* reikšmę.

²⁰ Plg. *Táfak |Semifpatha, Kalawijas trūpas platus* SD 442, taip pat M. Paškovskio pavyzdį J. Karlovičiaus žodyne (J. Karłowicz, Słownik języka polskiego, VII, Warszawa, 1919, p. 30).

²¹ Žr. Słownik staropolski, III, 5(18), Wrocław – Warszawa – Kraków, 1962, p. 346.

²² Žr. GW V 2800–2801.

²³ Kaip rodo 1567 m. kariuomenės surašymas. pėstininkai (*друбины*) buvo ginkluoti kalavijais, raiteliai – kardais ir šobliomis (šoblias paprastai turėjo apsiginklavę kazokiškai – *но козацку*). – Žr. Литовская метрика. Переписи войска Литовского, – „Русская историческая библиотека“, XXXIII, Петроград, 1915.

efsch anus atkraustifiu kaip purwus BPs 16₂₀₋₂₁ (*ich will sie wegräumen, wie den Koth* LPs 18,43) – parašėte prir. *nūgrensiu* [=nugręšiu]. *Wegräumen* vartojamas bendresne reikšme „pašalinti“ (jai artima Bretkūno *atkraustyti* reikšmė) ir siauresne „nuvalyti, nukuopty“. Rėzos *nugręsti* „nukuopty“ yra konkretesnis ir prie konteksto labiau priderintas žodis, negu *atkraustyti*.

Ghis duobę kafe ir ifschprowija BPs 6v₂₀ (*Er hat eine Grube gegraben und ausgeführt* LPs 7,16) – išbr. *-prowija* ir viršuj užr. *kafe* (sk. *iškasė*). *Ausführen* „atlikti, įvykdyti“ Bretkūnas buvo išvertęs tokios pat plačios reikšmės žodžiu *išprovyti* „atlikti“, o Rėza, nutoldamas nuo Liuterio, *išprovyti* pakeitė įprastu ir konkrečiu žodžiu.

Yra atvejų, kur Rėzai rūpi tik žodžio atspalvis, nežymus jo stilistinis niuansas, pvz.:

anis mana rankas ir koias prawere BPs 19v₁₅ (*sie haben durchgraben* LPs 22, 17) – viršuj *-were* užr. *fkwerbe* (sk. *praskverbė*). *Praskverbti*, kaip ir vok. *durchgraben*, reiškia ne tik „perverti“, bet ir „pragręžti“, o *praverti* neturi antrosios reikšmės.

Kai kurie Rėzos teikiami žodžiai atrodo tiek pat tikslūs ir gyvi, kaip ir taisomieji. Reikia manyti, kad šiuo atveju Rėza parenka kitus, jam labiau įprastus, sinonimus:

Sudraskikime ių rifchus BPs 3v₇ (*Lasset uns zerreißen...* LPs 2, 3) – parašėte prir. *Sutraukime* (RPs yra *Sutrūkikime*). *Sudraskyti*, tur būt, galėjo reikšti ne tik „suplėšyti“, bet ir „sutraukyti“, nes *sudriksti* XVI a. ir vėliau buvo vartojamas ir „sutrūkti“ reikšme, plg.: *Sžabangai jū tur sudriksti* MŽ 339₃₋₄ (A. Jomanto vertimas); *O stuboj langai, naujai taisyti, sudrisko* (K. Donelaitis).

Tu mane gelbi nūg βmonių kaudiencziųfe BPs 16₂₂₋₂₃ (*von dem zänkischen Volk* LPs 18, 44) – parašėte prir. *Waidijencziuju*. *Kautis*, nors ir retai, vartojamas „bartis“ reikšme (žr. LKŽ V 450).

balfas Wiefchpaties pakrutin pu fchczias Kades BPs 24v₉₋₁₀ (*erregt* LPs 29, 8) – viršuj *-krutin* užr. *juttin* (sk. *pajudin*, RPs yra *fujuddina*). *Pakrutinti* ir *pajudinti* – labai artimos reikšmės žodžiai.

io ruftibe laikosi akies mirk snį BPs 25₅₋₆ (*währet* LPs 30,6) – viršuj *laikosi* užr. *patenka*. *Patekti* Rytų Prūsijos lietuvių kalboje reiškė „būti, tvirti“ (žr. NW 97, KW 453).

Būdinga, kad šiais atvejais (išskyrus 4-tą taisyimą) Rėza parenka tokius žodžius, kurie yra įprasti ir dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje. Kiek galima spręsti iš kitų kalbos šaltinių, žodžiai *sudraskyti*, *kautis*, *laikytis* Bretkūno vartotomis reikšmėmis buvo mažai žinomi, tad galima manyti, kad Rėza, derindamasis prie platesnio skaitytojų būrio, vengė tokių žodžių.

Varžomas būtinumo tiksliai perteikti originalo mintį, Rėza tik labai retais atvejais galėjo kiek vaizdingiau, išraiškingiau pasakyti. Autentiškų Rėzos taisyimų yra mažai, tad susiranda vos vienas kitas pavyzdys, rodantis, kad jis nebuvo visai abejingas formai, mėgo ekspresyviau, stipriau išreikšti mintį:

Balfas Wiefchpaties... dara ios [Libano kedrus] *fchokineiczius kaip werfchį* BPs 24v₂₋₄ (*macht sie löcken* LPs 29, 6) – išbr. *fchokineiczius* ir viršuj užr. *laikanczius* (sk. *laigančius*). *Laigyti* rodo intensyvesnę veiksmą, negu *šokinėti*, be to, žodis yra siauresnės reikšmės (paprastai vartojamas, tik kalbant apie gyvulius) ir geriau tinka prie palyginimo *kaip veršį*.

pirpilti kelichą mana [pilnai manimpi] BPs 20v₂₀ (*schenkest mir voll ein LPS* 23, 5) – viršuj užr. *man fklitinaj* (sk. *sklidinai*). Būdinga, kad Rėza parenka žodį, rodantį visišką pilnumą, nors buvo galima tiksliai išversti Liuterio tekstą, to ir neakcentuojant.

Reikia atskirai paliesti klausimą, kaip Rėza traktuoja skolinius. Jo taisymai rodo prieštaringas tendencijas: vienur skoliniai pakeisti lietuviškais žodžiais, kitur savi žodžiai pakeisti skoliniais. Lietuviškais žodžiais Rėza yra pakeitęs šiuos Bretkūno skolinius:

išpūstyti → *išgaisinti*, *kardas* → *kalavijas*, *testamentas* → *derėjimas*, *žyvata(s)* → *gyvata* (žr. 150–151 psl.), *bažnyčia* BPs 23v_{25–28} → *vieta* (*Chor L*, „vieta bažnyčioje prie altoriaus“), *išprovyti* BPs 6v₂₀ → *iškasti* (duobę) (*ausführen L*; žr. 155 psl.), *pamėtoti* BPs 3v₁₀ → *niekinti* (*spotten L*), *patrotijimas* BPs 6v_{18–19} → *niekas* (*Fehl L*, „klaida, yda, trūkumas“), *pavelyti* BPs 24v₂₇ → *leisti* (*lassen L*), *užslūžyti* BPs 24₄ → *nupelnyti* (*verdienen L*).

Skoliniais pakeistų lietuviškų žodžių yra kiek mažiau:

netikras → *falšyvas*, (*pa*)*tepti* → (*pa*)*mostyti*, *vargas* → *tūžba* (žr. 150–151 psl.), *ankščiūtis* BPs 10v₅ → *tūžytis* (*sich ängsten L*), *milžinas* BPs 17₃ → *ricierius* (*Held L*), *strėla* BPs 6v₁₆ → *vylyčia* (*Pfeile L*), *suspaudimas* BPs 4₃₂ → *tūžba* (*Angst L*).

Rėza taisydamas šiek tiek sumažino Bretkūno skolinių, tad gali kilti klausimas, ar jis kartais nesistengė sąmoningai gryninti Bretkūno vertimo kalbos. Kadangi Rėzos taisyimų kokioms nors išvadoms daryti yra per mažai, reikia pažiūrėti dar vieno atvejo, leidžiančio spręsti, ar jis vengė Bretkūno skolinių. Bretkūno rankraštyje yra nemažai vietų, kur vienas Liuterio žodis išverstas dviem (kartais ir daugiau kaip dviem) žodžiais. Redaguodamas tekstą, Rėza tokiais atvejais pasirinkdavo vieną ar kitą žodį (tik retai „Psaltere Dovydo“ yra visai kitas žodis)²⁴.

Psalmyme yra arti 30 atvejų, kur Rėza, galėdamas pasirinkti lietuvišką žodį arba skolinį, pasirinko lietuvišką. Pvz., „Psaltere Dovydo“ lietuviškas žodis paimtas iš šių Bretkūno paralelių (pateikiamas pirmuoju): *tiesa*, *prova* BPs 13₂₅, 22_{26–27}, 31v₁₁, 33₁₃ (*Recht L*); *stebuklas*, *č(i)ūdas* BPs 7v₆, 67v₂₄ (*Wunder L*); *darbas*, *č(i)ūdas* BPs 53_{6–7} (*Tat L*); *sala*, *insula* BPs 87₁₃ (*Insule L*); *puota*, *koliacija* BPs 59v₂₇ (*Zechen L*); *vaikų vaikai*, *patamkai* BPs 91v₁₈ (*Kindeskinde L*); *vieta*, *rūmas* BPs 16₃ (*Raum L*).

Yra maždaug tiek pat atvejų, kur Rėza pasirenka ne lietuvišką Bretkūno paralelės žodį, bet skolinį. Pvz. (skolinys pateikiamas pirmuoju): *patamkas*, *palik(u)onis* BPs 43₉, 43v₂₃, 62₂₀ (*Nachkomme L*); *balvonas*, *deivė* BPs 97v_{14–15}, 105₃ (*Götze L*); *ročyti*, *rodzyti*; *teiktis* BPs 25v₉, 55₂₇ (*wollen L*); *ebrozus*, *veidas*, *gymis* BPs 64₃₃ (*Bild L*); *prova*, *sūdas*, *tiesa* BPs 28_{1–2} (*Gericht L*); *šturmas*, *didis vėjas* BPs 131_{21–22} (*Sturmwind L*).

Psalmyno rankraštyje yra lietuviškų žodžių, kuriuos Bretkūnas buvo išbraukęs ir pakeitęs skoliniais. Kai kur Rėza atsisakė skolinio ir grąžino Bretkūno išbrauktus žodžius (apie 20 atvejų), pvz.: [*pėnukšlas*], *strova* BPs 52₁₃, 69₂: *penukšlas* RPs (*Speise L*); [*tiesa*], *prova* BPs 111v₁₁, 114₄: *tiesa* RPs (*Wahrheit L*); [*darbas*], *č(i)ūdas* BPs 67v₁₆: *darbas* RPs (*Tat L*); [*molio puodas*], *skaurada* BPs 10_{18–19}: *molio puodas* RPs (*erdener Tiegel L*); [*neišmintis*], *durnystė* BPs 34₅: *neišmintis* RPs

²⁴ Tik tuo atveju, kai „Psaltere Dovydo“ būna skirtingas žodis, lieka neišku, kas jį įrašė – Rėza, ar jo redaktoriai.

(*Torheit* L); [*pavargęs*], *kūdasis* BPs 74₁: *pavargęs* RPs (*arm* L); [*prisakymas*], *zokanas* BPs 109_{v13}: *prisakymas* RPs (*Befehl* L); [*žemė*], *svietas* BPs 64₁₁: *žemė* RPs (*Welt* L).

Nors ir kiek mažiau (apie 15), bet yra ir priešingų atvejų: Rėza pavartoja skolinį, kurio Bretkūnas buvo atsisakęs, pvz.: [*bagotas*], *didis* (lobis) BPs 31_{v17}: *bagotas* RPs (*reich* L); [*dūmoti*], *ketinti* BPs 18_{v16}: *dūmoti* RPs (*denken* L); [*kūdasis*], *lėtasis* BPs 104₂₁: *kūdasis* RPs (*der Geringe* L, *pauper* V); [*nusūdyti*], *žudyti* BPs 102₂₈: *nusūdyti* RPs (*verurteilen* L); [*pulkai*], *apstas* BPs 58₅: *pulkai* RPs (*Scharen* L).

Taigi skolinių „Psaltere Dovydo“ sumažėjo tik truputį²⁵. Matyt, Rėza Bretkūno kalbos nesistengė gryninti. Pateiktieji pavyzdžiai rodo, kad jis, redaguodamas Bretkūno tekstą, apie skolinius dažniausiai negalvojo: paprastai jie užkliūdavo jam tada, kai savo reikšme būdavo nutolę nuo Liuterio žodžių. Rėza pakeitė *bažnyčią vieta*, nes *bažnyčia* nebuvo *Chor*, ir, labiau priartėdamas prie *Held* „didvyris“ reikšmės, *milžiną* pakeitė *ricierium* (čia Bretkūnas vertė *gigas* V). Dėl tos pat priežasties Rėza iš poros *darbas*, *č(i)ūdas* pasirinko *darbą*, nes Liuterio tekste stovėjo *Tat* „darbas“, grąžino į tekstą žodžius *prisakymas*, *molio puodas*, *dūmoti*, *nusūdyti*. Kai kurie lietuviški Bretkūno žodžiai Rėzai galėjo nepatikti ir dėl kitų priežasčių: pvz., *Götze* „pagonių dievaitis, stabas“ Bretkūnas išvertė žodžiu *deivė* ir tuo į biblijos kalbą įnešė per daug lietuviško kolorito – pagoniško tikėjimo asociacijos tuo laiku buvo dar gana gyvos. Tiesa, tokie skoliniai, kaip *koliacija* ar *insula*, Rėzai galėjo būti nepriimtini dėl to, kad greta stovėjo visiems suprantami savi žodžiai. Pasitaiko vienas kitas atvejis, kur Rėza pavartoja skolinį, norėdamas išvengti monotoniškos: pvz., jis *strėlą* pakeitė *vylyčia*, nes toje pat eilutėje žodžiu *strėla* jau buvo išverstas *Geschoß* „bet kuris iššaukiamas daiktas“.

Yra ir Rėzos svyravimo pavyzdžių: vienur iš poros *teiktis*, *rodztyi* jis pasirinko lietuvišką *teiktis*, kitur – skolinį, vienur žodį *kūdasis* atmeta, kitur grąžina į tekstą. Akivaizdus neapsisprendimo ar skolinių nepaisymo atvejis yra Bretkūno žodžių *tiesa*, *prova*, atitinkančių *Recht* L „teisė“, traktavimas: iš Bretkūno poros *prova*, *tiesa* žodis *tiesa* į „Psalterą Dovydo“ buvo įvestas 4 kartus ir tiek pat kartų rankraščio *tiesa* Rėzos psalmyne buvo pakeista žodžiu *prova*.

Daugelis Rėzos vartojamų skolinių jau buvo ankstesniuose raštuose, tad ji galėjo veikti ir tam tikra tradicija: reikėjo taikytis prie jų kalbos. Kai kurie Rėzos pavartoti skoliniai, be abejo, tada jau buvo ir gyvoje kalboje (pvz., *pulkas*, *sūdas*). Vieną kitą Bretkūno skolinį Rėza galėjo palikti ir dėl to, kad skolinys tiksliau išreiškė originalą (pvz., Bretkūnas žodį *die Rotte* (*der Ochsen*) LPs 68,31 „(jaučių) banda“ buvo išvertęs žodžiais *pulkas*, *surinkimas*, bet antruoju žodžiu tada buvo vadinama tik tikinčiųjų bendruomenė).

Daugiausia skolinių į Rėzos psalmyną pateko iš Bretkūno rankraščio, o Bretkūnas, taisydamas vertimą²⁶, daug kur lietuviškus žodžius yra pakeitęs skoliniais (tokių atvejų yra maždaug trečdaliu daugiau, negu priešingų). Pvz., rankraštyje skoliniais pakeisti tokie žodžiai: *arakis* (*arakys*?) BPs 65_{v13}, 92_{v1}, 95₁₆ → *rubežius* (*Grenze* L), *palikys* BPs 68₆, 82₃ → *sirata* (*Waise* L), *pavargulis* BPs 62_{v14} → *sirata*

²⁵ Tai nereiškia, kad Rėzos psalmyne skolinių yra apskritai mažiau, negu Bretkūno rankraštyje – čia kalbama tik apie neabejotinus Rėzos taisymsus ir Bretkūno žodžių atranką.

²⁶ Bretkūnas žodžius taisė ne tik versdamas, bet ir vėliau, prieš gyvenimo pabaigą peržiūrėdamas rankraštį, ir daugumas jo taisymsų yra vėlesniojo meto.

(*Elender* L), *tiesa* BPs 79₂₀, 114v₃₀ → *prova* (*Gericht, Recht* L), *indas* BPs 72₂₉ → *kūpka* (*Maß* L), *gysla* BPs 9v₈ → *tetyva* (*Sehne* L), *veizdėti* BPs 28₂₇ → *dabotis* (*sehen* L), *keikti* BPs 48v₅ → *lojoti* (*schänden* L), *apvilkti* BPs 16₁₀ → *išrėdyti* (*rüsten* L), *apsidaryti* BPs 40₂₃ → *apsirėdyti* (*sich schmücken* L). Priešingi atvejai nėra tokie įvairūs – savais žodžiais Bretkūnas kiek dažniau keitė skolintus veiksmoždžius, pvz.: *geliuoti* BPs 64₃ → *tikti* (*gelten* L), *numūcyti* BPs 97₂₈ → *nuvarginti* (*zuplagen* L), *prigatavyti* BPs 91v₂₉ → *pataisyti* (*bereiten* L). Kai kur Bretkūnas svyravo: pvz., *palikį* ir *pavargulį* ištaisė į *sirata* (žr. aukščiau), o žodžius *sirata*, *siratėlis*, *ubagas* keitė žodžiais *pavargėlis* BPs 69₃₀ ir *reikalingas* BPs 73v₃₁. Taigi, jeigu Bretkūnas nebūtų taisęs savo vertimo, skolinių rankraštyje būtų kiek mažiau. Kai kuriuos žodžius (pvz., *arakis* „ežiaženklis“, *indas*) Bretkūnas tikriausiai taisė todėl, kad jie netiksliai išreiškė originalą. Tačiau, tur būt, buvo ir tokių žodžių, kuriuos jis girdėjo Labguvoje, bet kurių nevartojo Karaliaučiaus lietuviai: miesto gyventojai buvo mišrūs, lietuvių bilingvizmas ten turėjo būti labai dažnas reiškinys, ir Bretkūnas galėjo taikytis prie skoliniais užterštos Karaliaučiaus lietuvių kalbos. Taip galima manyti ir apie Rėzą, ten pat redagavusį Bretkūno vertimą.

Rėzos redagavimo darbas, kiek galima spręsti iš jo taisyčių Bretkūno rankraštyje, vertintinas teigiamai. Daug kur vertimą jam pavyko padaryti labiau suprantamą. Rėza šalino netikslus (per plačios ar artimos reikšmės) žodžius, vengė žodžių mažai žinomomis reikšmėmis. Jis žiūrėjo, kad žodis būtų tinkamas stiliaus atžvilgiu, stengėsi perteikti net nežymius reikšmės niuansus ir, nors jį varžė griežti vertimo principai, kai kur sugebėjo parinkti išraiškingus žodžius. Tiesa, Rėza neturėjo aiškesnio požiūrio į skolinius ir Bretkūno kalbos sąmoningai nelietuvinio. Kai kuriuos skolinius (pvz., *falšyvas*, *tūžba*) jis vartojo dažniau, negu Bretkūnas, ir tai rodo, kad buvo prie jų pripratęs. Iš Rėzos, kaip ir iš Bretkūno, dar ir negalima laukti grynos kalbos. Sąmoningas purizmas prieš nacijos formavimąsi yra palyginti retas reiškinys, ir pirmosios jo apraiškos Rytų Prūsijos lietuvių raštuose pasirodė tik XVIII a. pradžioje.

Sutrumpinimai

- BB Biblia tatai esti Wissas Schwentas Raschtas, Lietuwischkai pergulditas per Janą Bretkuną..., 1590 (rankraščio fotokopija; biblijos knygos, išskyrus psalmyną (žr. BPs), trumpinamos, kaip priimta LKŽ).
- BP Postilla tatai esti Trumpas ir Prastas Ischguldimas Euangelieu... Per Jana Bretkuna..., Karaliaucziue..., 1591 (skaičiai rodo dalį, puslapį ir eilutę).
- BPs Psalteras ing Lietuwischką Lieszwjū pergulditas Jano Bretkuno... (Scheschta dalis Bibliós Lietuwischkós..., 1580; rankraščio fotokopija; skaičius rodo lapą, v prie skaičiaus – antrąją lapo pusę, skaičius žemai – teksto eilutę).
- DP Postilla Catholica... Per Kúniga Mikaloiv Davksza..., W Wilniui..., 1599 (skaičiai rodo puslapį ir eilutę).
- GW J. Grimm u. W. Grimm, Deutsches Wörterbuch..., Leipzig, 1854–1960 (skaičiai rodo tomą ir skiltį).
- KW F. Kurschat, Littauisch-deutsches Wörterbuch..., Halle a. S., 1883 (skaičius rodo puslapį).
- L,LPs Die Bibel oder die ganze Heilige Schrift..., Berlin, 1907 (Liuterio tekstas; sutrumpinimas L vartojamas, pateikiant atskirus žodžius, o LPs-prie frazių,

cituojamų iš psalmyno; po LPs pirmas skaičius rodo psalmės nr., antras – strofą [Vers]).

- LKŽ Lietuvių kalbos žodynas, I-VI, Vilnius, 1941–1962 (skaičiai rodo tomą ir puslapį).
- MŽ Mažvydas. Seniausieji lietuvių kalbos paminklai iki 1570 metams. Spaudai parūpino dr. Jurgis Gerullis, Kaunas, 1922 (skaičiai rodo puslapį ir eilutę).
- MW Ch. G. Mielcke, Littauisch-deutsches und Deutsch-littauisches Wörter-Buch..., Königsberg, 1800 (skaičiai rodo dalį ir puslapį).
- NW G. H. F. Nesselmann, Wörterbuch der littauischen Sprache..., Königsberg, 1851 (skaičius rodo puslapį).
- RL Ph. Ruhig, Littauisch-Deutsches und Deutsch-Littauisches Lexicon..., Königsberg, 1747 (skaičiai rodo dalį ir puslapį).
- RPs Psalteras Dowido... Per K. Jona Rehsa... atnaugintas..., Karaliautoje Prussu..., 1625 (fotokopija; pirmas skaičius rodo psalmės nr., antras – strofą [versus]).
- S Τὰ Βιβλία..., ἐν Μόσχα, 1821 (septuagintos tekstas).
- SD Dictionarivm trivm lingvarum avctore Constantino Szyrwid..., Vilnae..., 1642 (III leidimas; skaičius rodo puslapį).
- SP Pvnkty kazan... przez Książdzą Konstantego Szyrwidą..., I, W Wilnie, 1629, II, w Wilnie, 1644 (skaičiai rodo dalį, puslapį ir eilutę).
- V Die Psalmen, Freiburg im Breisgau, 1923, – „Ecclesia orans“, V (vulgatos tekstas).
-